

[DOI:10.26104/NNTIK.2023.23.35.047](https://doi.org/10.26104/NNTIK.2023.23.35.047)

Ибирайым кызы Айжан

**ЗАМАНБАП КОММУНИКАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
КОЛДОНУУДАГЫ ТАРБИЯ ЖАНА ЭТИКА МАСЕЛЕЛЕРИ**

Ибирайым кызы Айжан

**ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ И ЭТИКИ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ
СОВРЕМЕННЫХ КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ**

Ibraiyim kyuzy Aijan

**PROBLEMS OF EDUCATION AND ETHICS IN THE USE OF
MODERN COMMUNICATION TECHNOLOGIES**

УДК: 371.485

Макалада учурда коммуникациялык технологиянын мүмкүнчүлүктөрү бардык тармактарда өтө кеңири колдонулуп, өзгөчө аны максаттуу колдоно билген адамга абдан пайдалуу экендиги жазылып, аз убакыттын ичинде эле өтө тездик менен, массалык түрдө пайдаланууга өтүп кеткендигибиз белгиленет. Бирок, тарбия, этика маселесинин күчөп бара жаткандыгы авторду тынчсыздандырат. Буга катар Кыргыз Республикасында адам укуктарын коргоо жана маалыматтарды пайдалануу жаатындагы мыйзамдар кабыл алынгандыгы, бирок бул мыйзамдардын аткарылыштарына коомчулук маани бербей жаткандыгы берилет. Мында мугалимдер, окуучулар, алардын ата-энелери үчүн IT-технологияларды колдонуунун этикалары, тарбия маселелери айтылып, ага карата сунуш-пикирлер жазылат. Мугалимдер жана ата-энелер балдарга электрондук каражаттар булар адамдын эркин ой-жүзүртүүсү аркылуу, чыгармачылык менен ойлонулуп табылган акыл эмгегинин программасы экендигин үйрөтүү зарыл экендигин, электрондук каражаттардын ээси – бул Адам өзү экендигин түшүндүрүп, балдарды электрондук каражаттардын кулу болбоого чакырууну үндөйт.

Негизги сөздөр: информациялык технология, Интернет көз карандылык, таалим-тарбия, этика, адеп, адам укугу, колдонуучу.

В статье пишется, что возможности ком-муника-ционной технологии широко используются во всех сферах, и она особенно полезна для тех, кто умеет ее использовать целенаправленно. Однако беспокоит автора нарастающая проблема воспитания и этики в обществе. Кроме того, в Кыргызской Республике приняты законы о защите прав человека и использовании данных, но общественность не заботится об исполнении этих законов. Здесь упоминается этика использования IT-технологий, воспитательные вопросы для учителей, учащихся и их родителей, пишутся рекомендации по этому поводу. Учителя и родители должны учить детей тому, что электронные средства – это программа интеллектуальной работы, созданная свободным мышлением человека, творчески продуманная, объяснять, что собственником электронных средств является сам Человек, и побуждать детей не становиться рабами электронных средств.

Ключевые слова: информационные технологии, Интернет зависимость, воспитание, этика, мораль, права человека, пользователь.

The article writes that the possibilities of communication technology are widely used in all areas, and it is especially useful for those who know how to use it purposefully. However, the author is concerned about the growing problem of education and ethics in

society. In addition, the Kyrgyz Republic has adopted laws on the protection of human rights and the use of data, but the public does not care about the implementation of these laws. It mentions the ethics of using IT technologies, educational issues for teachers, students and their parents, and writes recommendations on this matter. Teachers and parents should teach children that electronic media is a program of intellectual work created by human free thinking, creatively thought out, explain that the owner of electronic media is Man himself, and encourage children not to become slaves of electronic media.

Key words: information technology, Internet addiction, education, ethics, morality, human rights, user.

Бүгүнкү кырдаал (өзгөчө Covid-19 пандемиясы) баарыбызды: мугалимдерди, окуучуларды жана ата-энелерди коммуникациялык технологияларды (компьютерди, анын жабдылыштарын, программаларды, мобильдик каражаттарды, смартфондорду, түрдүү гаджеттерди, алардын тиркемелерин) кеңири пайдаланууга мажбур кылууда.

Коммуникациялык технологиянын мүмкүнчүлүктөрү өтө кеңири, өзгөчө аны максаттуу колдоно билген адамга абдан пайдалуу экендигин баса белгилесек болот.

IT-технологияны максаттуу пайдалануу менен адам өзүнүн ишин кыйла женилдетүүдө. Алсак, онлайн билим берүү, билим алуу, үйрөнүү, жаңы идеяларды жаратуу, ыкчамдык менен керектүү маалыматты алуу же жеткирүү, чексиз мүнөт баарлашуу, электрондук кезекке туруу, электрондук төлөм жүргүзүү, онлайн соода-сатык жүргүзүү, музыка, адабий чыгарма, ыр ж.б. угуу/жаратуу, жүктөө, видео көрүү/ жүктөө ж.у.с. көптөгөн мүмкүнчүлүктөр бар.

Компьютердин программалары, мобильдик байланыштардын тиркемелери аркылуу адам бир күндө бир нече жумушту удаа аткарып жетише алат.

Бирок, бүгүн биз негизги нерсени – тарбияны – унутта калтырган жокпузбу, деген суроо турат. Себеби санариптештирүүнүн азыркы коомунда жашап жатып, күнүгө өзүбүз адамдын тарбиясы, адеби, жүрүм-туруму, укугу, маалыматты колдонуу этикасы тууралуу окуяларга күбө болуп, күн сайын ушундай маселелерди массалык маалымат каражаттардан көрүп, угуудабыз. Мисалга алсак, жалган информациялар,

фейк аккаунттар, сабатсыз баарлашуулар, сабатсыз көрнөк-жарнактар, жалган боттор, бирөөнү тоногон, урган, сөккөн, өлтүргөн фактыларды камтыган аудио-видеолор, ар түрдүү контенттеги ачык видеолор, мазмуну жок маалыматтар, азгырык оюндар, тескери жүрүм-турумга атайын үндөөгөн материалдар, пайдасынан зыяны көп сайттар, социалдык тармактар ж.б.у.с. адамдын укугун бузууга, адебине, жүрүм-турум этикасына таасир эткен маалыматтар көбөйүп бара жатат.

Демек, коомдо информациялык технологияны пайдаланууда тарбия маселеси бар экендиги ачык көрүнөт.

Кыргыз Республикасында адам укуктарын коргоо жана маалыматтарды пайдалануу жаатындагы мыйзамдары кабыл алынган. Бирок, бул мыйзамдардын аткарылыштарына коомчулук маани бербей келүүдө.

Кыргыз Республикасынын адам укуктарын коргоо жана маалыматтарды пайдалануу жаатындагы мыйзамдары. Кыргыз Республикасында адам укуктарын коргоо жана маалыматтарды туура пайдалануу жаатындагы мыйзамдары кабыл алынып, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 29-33-беренелеринде, Бириккен улуттар уюмунун Адам укуктары боюнча жалпы декларациясынын 12-17-беренелеринде жана ЮНЕСКОнун Кодекстеринде так жазылган [1, 60-6.].

Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 29-берене. Ар бир адам жеке турмушунун кол тийбестигине, ар намысынын корголушуна укуктуу. Ар бир адам кат-кабар алышуунун, телефон жана башка жолдор аркылуу сүйлөшүүлөрдүн, почта, телеграфтык, электрондук жана башка жолдор менен кабарлашуулардын купуялуулугуна укуктуу. Бул укуктарды чектөөгө мыйзамга ылайык жана сот актысынын негизинде гана жол берилет. Мыйзамда белгиленген учурлардан тышкары адамдын макулдугусуз анын жеке турмушу тууралуу маалыматты, жашыруун маалыматты жыйноого, сактоого, пайдаланууга жана жайылтууга жол берилбейт. Ар бир адамга купуя маалыматты, адамдын жеке турмушу жөнүндө маалыматты мыйзамсыз жыйноодон, сактоодон, жайылтуудан коргоого, анын ичинде соттук коргоого кепилдик берилет, ошондой эле мыйзамсыз аракеттерден улам келтирилген материалдык жана моралдык зыяндын ордун толтуруп алуу укугуна кепилдик берилет.

33-берене. Ар бир адам мамлекеттик бийлик органдарындагы, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарындагы, мекемелердеги же уюмдардагы өзү жөнүндөгү маалыматтар менен таанышууга укуктуу, деп белгиленген. Мындан сырткары, Бириккен улуттар уюмунун (БУУ) Адам укуктары боюнча жалпы декларациясы кабыл алынып, анда бир нече беренелер адамдын укугун коргоого, санарип доорунда ма-

лыматтардын туура пайдаланылышына арналган резолюциялар кабыл алынган. Алсак,

12-берене. “Бир дагы адам анын жеке жана үй-бүлөлүк турмушуна кимдир бирөөнүн атайылап кийлигишүүсүнө, анын турак жайынын кол тийбестигине, кат-кабар алышуусунунун купуялыгына же анын абийирине жана беделине атайылап кол салынышына дуушар болбошу керек. Ар бир адам мындай кийлигишүүдөн же кол салуудан мыйзам менен коргонууга укуктуу”.

17-берене. Бир дагы адам анын жеке турмушуна, үй-бүлөсүнө, турак жайына же кат-кабар алышуусуна кимдир бирөөнүн атайылап кийлигишүүсүнө, ошондой эле анын абийирине жана беделине мыйзамсыз кол салынышына дуушар болбошу керек. Ар бир адам мындай кийлигишүүдөн же кол салуудан мыйзам менен коргонууга укуктуу [1, 60-6.].

БУУнун 68/167 резолюциясы – Санарип доорунда жеке турмуштун кол тийбестигине болгон укук Башкы Ассамблея тарабынан 2013-жылдын 18-декабрында кабыл алынган.

Жеке маалыматтардын санарип файлдарын жөнгө салуу жетектемеси Башкы Ассамблея тарабынан 1990-жылдын 14-декабрында 45/95 резолюциясы менен кабыл алынган [1, 61-6.].

2011-жылы ЮНЕСКОнун 36-жыйынында «Информациялык коомдун этикасы» Кодекси кабыл алынып, анда адамдын информациялык коомдогу укуктары, эркиндиктери жана этикалык талаптары жазылган [2, 12-6.].

ЮНЕСКОнун чечиминде Интернет байланыштарын колдонгон ар бир жаран негизги 4 принципти эске алуусу зарыл экендиги айтылган. Алар: 1) жеке адамдын укуктарын сыйлоо, жеке жашоосуна аралашпоо; 2) информациялык тактык; 3) автордук укукту сыйлоо; 4) информациялык жеткиликтүүлүк.

Жогоруда көрүнгөндөй, ар бир адамдын, анын жеке үй-бүлөсүнүн жана адамдын укуктарынын сакталышына, маалыматты туура пайдалануусунун мыйзамдуу түрдө корголушуна, маалыматтын туура пайдаланылышына мыйзам кепилдик болуп берээри маалым болду.

Информациялык коомдогу адамдын баалуулуктары. Информациялык коомдо адам өзүнүн иш столунан эле бир убакта бир нече жумуштарды бүтүрүү мүмкүнчүлүгүн берген технологиялар ойлонуп табылууда. Ага мисал 5G интернет, робототехника, 3D принтерлер ж.б. Бирок, жер бетинде канчалаган ачылыштар болуп атса дагы адам менен адамдын ортосундагы жандуу баарлашууну, эркин ой жүгүртүүнү, айтып жеткире алгыс адамдагы ички сезимдерди эч бир технология алмаштыра албайт.

Информациялык коомдогу адамдын баалуулуктары болуп – адамдын эркиндиги, саламаттыгы, анын сырткы дүйнөнү кабыл алуу психологиясы, билими,

өзүн-өзү башкаруу, өнүктүрүү жөндөмү, чыгармачылык менен ой-жүгүртө алуу чеберчилиги, көз карашы, пикири, башка адамдар менен мамилеси, эмоциясы ж.б. саналат.

Бирок учурда адамдык баалуулуктар бааланбай калып жаткандыгына күбө болуудабыз жана адамдын баалуулуктарын сактап калганга күч жумшоо зарылчылыгы келип чыкты. Буга мисал катары күнүмдүк турмуштан эле келтире турган фактылар көп. Азыр «адам менен адам» байланышынан көрө, «адам менен компьютер» же «адам менен телефон» байланышы басымдуулук кылат.

«Адам менен компьютер» же «адам менен телефон» байланышы Интернет көз карандылыкка алып келүүдө. Мындай көз карандылык өзгөчө жаш балдардын арасында өтө тездик менен өсүп жатканын байкайбыз [2].

Интернет көз карандылыгы. Интернет көз карандылык – бул адамдын өзүнө ыңгайлуу виртуалдык дүйнөнү түзүп алып, күнүмдүк турмуштагы кыйынчылыктардан четте болгон, жоопкерчилик сезимди жана күчтүү эркти талап кылбаган интернеттеги жашоону самаган адамды билебиз.

Интернетке көз каранды болуп калуунун негизги себептери болуп реалдуу жашоодогу өз ара түшүнүүнүн, мамиленин, баарлашуунун жоктугу, эрктин туруктуу калыптанбагандыгы, жоопкерчиликке тарбияланбагандык, жеңил жана даяр оокатка көнгөндүк, өзүмчүлдүк мүнөз жана үй-бүлө менен мектептеги контролдун жоктугу ж.у.с. болушу мүмкүн.

Жаш балдардын арасындагы интернетке көз карандылыктын улам өсүп жатышынын дагы бир себеби өтө ыкчамдык менен таап алууга ыңгайлуу болгон маалыматтардын көптүгү жана ар бир бала колдонууга мүмкүн болгон технологиянын жеткиликтүүлүгү саналат.

Интернетке болгон көз карандылык башында жеңил, оңой оюндарды ойноо менен башталып, алар улам татаал оюндарга, андан ары виртуалдык дүйнөгө жетелеп, акырында оор кылмыштарга (тааныш эмес адамдар менен мамилелешүү, алдоо, уурдоо, тоноо, суицид, жардыруу ж.у.с.) түртүүсү мүмкүн.

Психологдордун изилдөөлөрүнө караганда жаш балдарда интернетке көз карандылык тез өөрчүп, психологиялык жактан жабыркоолорго тез дуушар болушат. Ошол себептүү балдарды үзгүлтүксүз тескөөгө алып туруу алардын ата-энелеринин жана мугалимдеринин бирден-бир милдети болуп калууда [8].

Медиктердин айтуусуна караганда жаш балдардагы интернетке көз карандылык алардын психологиясына гана эмес алардын эмоционалдык, физиологиялык жалпы абалына да терс таасирлерин тийгизет. Алсак, эмоционалдык туруксуздук, агрессия, кайдыгерлик, таарынчаактык, уйкусуздук, табиттин жоктугу, көрүү органдарынын начарлашы, шалдыроо, бул-

чуң эттеринин, сөөктөрүнүн туура эмес калыптана башташы, семирип кетүү, ички органдарындагы оорулардын пайда болушу ж.у.с. баланын ден соолугунун олуттуу зыяндары менен кайрылгандар көбөйүп жаткан [8].

Баланын интернетке болгон көз карандылыгын тез эле аныктап коюуга болот:

1. Күнүгө компьютерге/телефонго көп убакыт бөлөт (жумасына алты сааттан ашык);
2. Компьютерге/телефонго отурганда убакытты эске албайт;
3. Оюн ойноону же сүйлөшүүнү токтотпоого аракет кыла берет;
4. Жеке гигиенаны эске албастан компьютер / телефон карап жатып тамактана берет;
5. Компьютерди/телефонду өчүрүүнү катуу кабыл алат, каршылык көрсөтөт (урушат, таарынат ж.б.);
6. Оюндагы утуштарын мактануу менен башкаларга айта берет;
7. Сабакты окуу, тапшырма аткаруу жоопкерчилиги, үй жумуштарына жардам берүү маселеси бала үчүн өтө оор;
8. Эгерде компьютер/телефон же Интернет менен байланышкан маселе жаралып калса, анда бала үчүн трагедия.

Эгер жогорудагы 8 суроонун 5өөнө «ооба» деген жооп болсо, анда интернетке болгон баладагы көз карандылык бар экен деп жыйынтык чыгарууга болот.

Интернетке болгон көз карандылыкты шарттуу түрдө үчкө бөлүүгө болот:

1. *Жеңил-желти кызыгуу.* Бала оюндарга кызыгып, жеңүүчү болууга умтулуусу;
2. *Кызыгуу.* Баланын оюндарды жөн гана ойноосу эмес, мелдешүүсү, башкалар менен атаандашуусу, өзүнүн дараметин көрсөтүүсү. Оюндан сырткары маалыматтарды алуусу.
3. *Изденип кызыгуу.* Керектүү материалды издөөсү, башканы издөөсү, көңүлүнө жакса катуу сүйүнүүсү, жакпаса кыжырдануусу, оюн топтой албоосу, эмоционалдык абалынын туруксуздугу ж.б.

Демек, баладагы интернетке болгон көз карандылыкты байкоо менен тез арада чара көрүү керектигин баамдадык. Компьютерге/телефонго көз каранды болуудан алдын алуунун бир нече эрежелери бар.

Алар: ата-эне балдарынын кызыгуусун табуу, окууларын көзөмөлдөө, окуудан сырткары эмне менен алек болуу керектигин пландоо, бала менен сүйлөшүү, баланын оюн угуу, бала менен чогуу алектенүү, балага телефонсуз бош убакыт берүү, балага максат коюуну үйрөтүү, балага шык берүү, баланы кубаттоо, бала менен ойноо, кээде каалоосун аткаруу жана кээде конфликт болгон учурда кечиримдүү болууга үйрөтүү ж.б. менен көз карандылыктын алдын ала алат.

Ал эми мугалимдер окуучуларга электрондук каражаттар булар адамдын эркин ой-жүгүртүүсү аркылуу, чыгармачылык менен ойлонулуп табылган акыл эмгегинин программасы экендигин үйрөтүүлөрү зарыл. Электрондук каражаттардын ээси – бул Адам өзү экендигин түшүндүрүү, балдарды эч качан электрондук каражаттардын кулу болбоого чакырып туруу абзел.

Информациялык этика. Интернет – азыр информация алуунун эң ыңгайлуу булагы катары кабыл алынат. Күнүнө миллиондогон адамдар байланыш тармагынын мындай мүмкүнчүлүктөрүн ар кандай максатта (М.: билим алуу, үйрөнүү, музыка угуу, фильм көрүү, бизнес жүргүзүү, баарлашуу, таанышуу, жарнамалоо ж.у.с.) колдонуп келишет. Ал тургай кесипке да ээ болуу мүмкүнчүлүгү бар [5, 45-б.].

Бүгүнкү күндө Интернет колдонуучулары үчүн – шпиондукка, террористикке, банк эсептөөлөрүнө, төлөмдөргө, уурулукка ж.б. карата чара көрүү үчүн бир катар нормативдик актылар иштелип чыккан. Алар:

- «Маалымат каражаттары жөнүндө»;
- «Электрондук эсептегичтер жана базалык берилиштер үчүн программаларды укуктук жактан коргоо жөнүндө»;
- «Автордук жана биргелешкен укуктар жөнүндө»;
- «Байланыштар жөнүндө»;
- «Маалыматтар, маалыматташтыруулар жана маалыматтарды коргоо жөнүндө»;
- «Эл аралык маалымат алмашууга катышуу жөнүндө»;
- «Интегралдык схеманын топологиясын коргоо укугу жөнүндө» ж.у.с. эсептелет.

Жогорудагы мыйзамдардын болгону менен жарандардын бардыгы эле аны менен тааныш эмес же алардын аткарылышын эске алышпайт.

КР жалпы мектептеринин «Информатика» предметинин алкагында «Социалдык информатика», «Дүйнөлүк байланыштагы этикалык нормалардын сакталышы», «Интернетти колдонуунун этикасы», «Маалыматтык коопсуздук», «Киберкоопсуздук», «Кибербуллинг» ж.б. темаларда сабактар өтүлөт [6]. Бирок бул сабактарда берилген билимдер да балдарга жетиштүү болбой жатат.

Гезит-журналдардагы сурамжылоолорду байкап көрсөк, мектеп окуучуларынын арасында жеке кызыгуулары үчүн (68,8%), окуу үчүн (67,7%), көңүл ачуу үчүн (55,9%) пайдаланышат экен. Алардын курактык өзгөчөлүгү да көңүл бурууга мажбур кылат: жашы 10-14 жеке максатта – 65,3%, окууга – 50,1%, көңүл ачууга – 40,8%. Жашы 5-19 жеке максатта – 70,4%, окууга – 79,5%, көңүл ачууга – 75% колдонушат экен [2, 8]. Азыр көпчүлүк колдонгон кеңири байланыш ресурс болуп социалдык тармактар эсептелет.

Колдонуучулар өзүнүн аты, башка бирөөнүн

аты, псевдоними, өзүнүн да, башка бирөөнүн да аты менен колдонушкандары да кездешет. Айрымдары таптакыр башка өлкөнүн жараны, же өзүнүн жашын жашыруу, башка бирөөнүн сүрөтүн коюп коюу менен байланыш түзүшөт. Албетте, бул этикага жатпайт жана абдан коркунучтуу.

Эми Интернетти колдонуунун этикалары менен колдонуучулар таанышпыз, толук билебиз дегендер – 10,7% гана түзсө, укканбыз бирок көңүл бөлгөн жокпуз дегендер – 41,9% түзгөн, билбейбиз деп – 25,8% жооп беришсе, бул тууралуу таптакыр маалыматыбыз жок дегендер – 21,5% болгон [2, 9].

Демек, жогорудагы маалыматтарды эске алуу менен Интернетти колдонуунун маданиятына, этика маселесине окуучуларда гана эмес, жалпы эле колдонуучуларды да тартуу керек, деген тыянакка келүүгө болот.

IT-технологияларды жана Интернетти колдонуу эрежелери жана этикалары. Интернетти колдонуу эрежелерин ар бир колдонуучу эске алышы зарыл.

IT-технологияларды (компьютер, телефон, смартфон, алардын ПЖ ж.б.) колдонуудагы техникалык коопсуздуктар:

- Компьютердин жайгашкан ордунун техникалык коопсуздугунун сакталышы (иш столунун ыңгайлуу орунда жайгашышы, дисплейдин терезеге карама-каршы келбеши, электр чубалгыларынын абалы жана жыйнактуулугу, бөлмөдөгү же класстагы аянт ж.б.);
- Баланын иш столдогу компьютерде түз олтуруусун камсыз кылуусу (бала өбөктөп, же өтө эңкейип калбагандай абалда олтуруусу);
- Баланын жүзү менен дисплейдин аралыгынын 30см кем болбошу;
- Баланын эки колунун чыканагы столдун үстүндө кенен тургандай болушу;
- Үйдөгү жарыкка маани берүү;
- Компьютердин жанында кактус гүлүнүн туруусу же бөлмөнүн жашылдандырылышы;
- Бөлмөнүн желдендирилип туруусу;
- Компьютерде иштөө убакыт 40-45 мүнөттөн ашпоосу сыяктуу эрежелерди эске алуу керек.

Ал эми мобилдик байланыштар, ар түрдүү гаджеттер менен иштөөдө эске ала турган жагдайлар төмөнкүлөр:

- Мобилдик байланыштар менен иштөөдө: бөлмө жарык болушу, экрандын түсүнүн ачыгыраак болушу, тексттердин өлчөмүн чоңураак кылуу, иштөө убактысын 40-45 мүнөттөн ашпоосун көзөмөлдөө менен баланын көрүү органына зыян келтирүүдөн алдын алган болобуз;
- Тамак ичип атып же жатып алып телефон, гаджет ж.б. көрбөө. Экранга тиркемелерди ыңгайлуу жайгаштыруу, видео-материалдарды толук экранда

көрүү ж.у.с. талаптарды коюу менен баланын дене боюнун туура өсүүсүнө кам көргөн болобуз;

- Баланын дене боюна, ден соолугуна жана көзүнө зыян келбеши үчүн ар бир 15 мүнөттө отуруп-туруу, көздү бекем жуумп-ачуу, колду өйдө көтөрүп, манжаларды кыймылдатуу, денени ары-бери керип-чоюу сыяктуу көнүгүүлөрдү жасап турууга көнүктүрүү зарыл.

- Компьютерди же смартфондорду баланын каалагандай колдонушуна жол бербөө, аларды көзөмөлдөө менен алардын кулк-мүнөзүнүн, жүрүм-турумунун туура жолго салынышына таасир тийгизет.

Бул эрежелерди мугалимдер ата-энелер менен байланышып, түшүндүрүп коюулары туура.

А. Балдар үчүн атайын этикалар. Этиканын бул түрү түздөн-түз балдарга тиешелүү. Бул этикалардын сакталышына чоң адамдар көз салуулары абзел:

- Ата-энелердин уруксатысыз Интернетке өзүнөр жөнүндө жеке маалымат берүүдөн (аты-жөнүнөр, телефон номери, үй дареги, мектептин номери ж.б.) алыс болгула;

- Өз алдыңарча тааныш эмес сайттарга (дүкөн, порно, таанышуу ж.у.с. сайттарга) кирбегиле;

- Көңүл ачуучу онлайн оюндарды ойноодон алыс болгула;

- Чөнтөк телефонундагы маалыматтарды көчүрүүдөн мурда ата-энеңерден же мугалимден сурагыла;

- Электрондук кат алмашууда дайыма сылыктыктан жазбагыла;

- Байланыш түйүндөрүн колдонуу менен үй-бүлөнүн каржысына зыян келтирбегиле, зарыл учурда жана керектүү жагдайларда гана максаттуу колдонула;

- Баарлашууда эч качан уят сөздөрдү, бирөөнү жамандаган сөздөрдү, бирөөнү коркуткан, кемсинткен сөздөрдү колдонбогула;

- Кат жазууда туура жазууга, ойду так билдирүүгө көңүлү;

- Башка бирөөгө анын уруксатысыз чоң көлөмдөгү сүрөттү же текстти ага жиберүүгө жана тааныш эмес бирөөгө жиберүүгө болбосун эске алгыла;

- Эгер бирөөнүн сыйлоосуна татыктуу болгун келсе, сен да аны ар дайым сыйла! – деген талаптарды балдарга ар убак түшүндүрүп туруу зарыл.

Б. Жалпы Интернет колдонуучулар жана ата-энелер үчүн этикалар.

Бул этикалар жалпы колдонуучуларга арналган.

- Байланыштын ары жагында да сиздей эле адам отурганын дайыма эске алыңыз. Айтыла турган, жазыла турган ой ачык, так, туура жазыңыз.

- Реалдуу жашоодо сактоого тийиш болгон эрежелерди байланыш түйүнүндө да сактаңыз. Алар: моралдык-укуктук эрежелер, коомдук, жекече инсандык сый-урмат мамилелер ж.б.

- Сиз өзүңүздү кибермейкиндикте экениңизди унутпаңыз. Ар бир баракты ачуудан мурда алар менен иштөөнүн эрежелерин эске алыңыз.

- Башкалардын убактысына жана оюна аяр мамиле кылыңыз.

- Интернетте баарлашып жаткан адамга татыктуу мамиле кылыңыз.

- Өзүңүздүн билимиңизди башкалар менен бөлүшө билиңиз.

- Ыраазычылык билдирүүнү унутпаңыз. Себеби ал адам сиздин катыңызды окуп, убактысын бөлүп, сизге жооп жазып жатат.

- Сиздин жаныңыздагы адамдардын кемчиликтерине чыдамдуу болуңуз. Эгерде Сиз менен баарлашып жаткан адам этикаларды сактабаса, анда Сиз аны сактаңыз.

Демек, күнүмдүк жашоодо адам баласы сактоого тийиш болгон жүрүм-турум эрежелери, этикалык нормалар байланыш чөйрөсүндө да сакталышы керек экен.

Тарбия маселеси: мугалим менен ата-эненин байланышы, ата-эне менен баланын ортосундагы байланыш. «Элдин улуулугу алардын саны менен ченелбегендей, адамдын улуулугу да анын боюнун узундугу менен ченелбейт. Адамдын улуулугунун чени болуп анын акыл-эсинин өнүгүүсү жана адептик-руханий деңгээли эсептелет» – деп айтылат.

Тарбия деген эмне? Коомдун педагогикасынын биринчи философиялык маселеси – таалим-тарбия. Тарбиялоо – бул коомдун мүдөөлөрүнө жана муктаждыктарына жараша адамдын адептик, жүрүм-турум сапаттарын калыптандыруу боюнча максатка багытталган, жалпы эрежелер.

Кыргызстанда балдардын 57 пайызына агрессивдүү тарбия берилээри ЮНИСЕФ уюмунун Улуттук статистикалык комитетинин иликтөөсүнүн жыйынтыгында көрсөтүлгөн. Анда 14 жашка чейинки балдардын 57% жакындары тарабынан психологиялык агрессияга жана физикалык жазалоого дуушар болсо, Саламаттыкты сактоо министрлигинин 9 айдын жыйынтыгы менен катталган 92 зомбулуктун дээрлик жарымы балдарга байланыштуу болгонун билдирген [9].

Ошол себептүү тарбиянын башаты – бул үй-бүлө экендиги айтылат. Андан кийин – коом.

Баланы уруп-согуп, кагып-силкип, урушуп тарбиялоого болбосун улуу муундагы аталар-энелер жакшы түшүндүрүшөт.

Ата-эне өзүн-өзү тарбиялаш керек. Бала – ата-эненин күзгүсү. Атасынын, апасынын жасаган иши, сүйлөгөн сөзү, жүрүм-туруму, башкага кылган мамилеси, үйдөгү орду, сырттагы орду менен бала тарбияланат.

Баланы (өзгөчө шаар жеринде) бош койгондо тарбия албайт. Бала эмгек менен тарбияланат. Эмгек адамды тартипке, тарбияга салат.

Бала ата-эне менен кошо эмгектенгенде тарбияланат (диванда бош жаткан атадан бала тарбия албайт же телефон карап отурган энеден кыз тарбия албайт).

Азыркы учурда баланы ата-эне көзөмөлдөп жатат. Ошол себептүү учурда ата-эненин психологиясы, чыдамкайлыгы, сабырдуулугу, өзүнүн билим деңгээли, тартиби сыналып жаткан кез.

Ушундай кырдаалда ата-энелерге төмөндөгүдөй кеңештер (педагог Г.М. Дайырбекованын эмгектеринде айтылат) берилет.

✓ Балдарды акылдуусуң деп мактап, **мээрим төгүп** тарбия берсек, көңүлү көтөрүлүп, кызыгуусу артып, мээримдүү болуп чоңоёт.

✓ **Балага мээримдүү болуңуз.** Бирок чалчандатып эркетип, баланын ою менен болбоңуз. Ал сизди башкарууга көнүп алышы мүмкүн.

✓ **Балага катуураак мамиле кылыңыз.** Бирок урушуп, жаман сөз айтып, кемсинтпеңиз. Сиз карыганда сизге дал ошондой мамиле жасашы мүмкүн.

✓ **Үнүңүздү бийигирээк чыгарып, өктөм сүйлөсөңүз эле жетиштүү.** Үй-бүлөдө көп ызы-чуу болуп, көп тил уккан бала сабап жатсаң да ага баары бир болуп калат. Анткени бала мындай шартка, мамилеге көнүп калат.

✓ **Баланын ар бир кылган нерсесин баалай билип,** ошого көңүл буруп, ыраазычылыгыбызды билдирип, рахмат айтып, башкага рахмат айтканды балага үйрөтөлү.

✓ **Бала менен туура, калыс мамиледе болсоңуз,** ал адилеттүүлүккө үйрөнөт.

Чыр-чатакты болтурбоонун айрым жолдору:

• Бала тарбиялоо чыдамдуулукту талап кылат, эч качан бул сүйлөшүү сиз үчүн жагымсыз экендигин, балаңызга жиниңиз келип жатканын билдирбеңиз.

• Бала менен жумшак, жай, ишенимдүү, эч кандай какпай, сөкпөй, кемсинтпей сүйлөшүү зарыл.

• Жазалоо зарыл болсо адегенде баланын эмне үчүн ушундай кылганын тактап андан кийин гана аны кантип жазалоону чечүү керек.

• Сиздер балаңыз үчүн өзгөчө каарман болууңуз керек, ал сизге ишенип, сизге таянса болооруна ишенүүсү керек.

• Дайыма тил угуп, дайыма жаза алып, же уруп-согуу менен тарбияланган бала психологиялык жактан алсыз болуп чоңоорун Сиз – ата-эне – билишиңиз керек.

• Кемчилигин айтканда узак убакыт жемелей берүүнүн таасири жок болуп калат, ал аягында айтылып жаткан сөзгө кулак түрбөй, көнүмүш адатка айландырып алышы мүмкүн.

Демек, балага күн сайын УБАКЫТ бөлүү менен аны акырындап калыптандырууга болоорун эстен чыгарбайлы. Иштөө үчүн убакыт тапкыла – бул баланын *ийгилигини* шарты; Ойлоону үчүн убакыт тапкыла – бул баланын *акылын өнүктүрүүнүн* булагы; Ойноо үчүн убакыт тапкыла – бул баланын *жааштыгынын* булагы; Окуу үчүн убакыт тапкыла – бул баланын *билимдинин* булагы; Достук үчүн убакыт тапкыла – бул баланын *бактысынын* булагы; Кыялдануу үчүн убакыт тапкыла – бул баланын *чыгармачылыгын өнүктүрүүгө* карата жол; Сезимдериңизди чагылдыруу үчүн убакыт тапкыла – бул баланын *кубанычына* карата жол; Көңүл ачуу убакыт тапкыла – бул баланы да, өзүңдү *калыпка келтирүү* жолу.

Адабияттар:

1. Жеке маалыматтарды коргоо жетектемеси. ЕККУ. – Б., 2023. - 78 б.
2. Ибрайым кызы А. Интернетти колдонуу мүм-күнчүлүктөрү жана маданияты. Мугалимдер үчүн колдонмо. – Бишкек, 2011. - 78 б.
3. Ибрайым кызы А., Мамбетакунов У.Э. Мектепте информатиканы окутуу. Мугалимдер үчүн колдонмо. – Бишкек, 2011. - 84 б.
4. Ибрайым кызы А. Пандемия шартында Кыргызстандагы электрондук окутуу маселелери. // *Alatoo academic studies*. – Бишкек, 2021. №3/ - 15-19-бб.
5. Калдыбаев С.К., Орозбаева А.А. Санариптик сабаттуулуктун ролу жана мааниси. // *Alatoo Academic Studies*. – Бишкек, 2020. - №2 (2). - 44-б.
6. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептери үчүн Информатика предметинин окуу программасы (5-9-класстар үчүн). – Б., 2021. - 45 б.
7. Интернет-зависимость: как защитить себя? // [Электронный ресурс]: <https://ipp.by/ideologicheskaya-rabota/profilakticheskaya-rabota/virtual-nyj-kabinet-psikhologa/internet-zavisimost-kak-zashchitit-sebya>
8. Колесова О. А у вас есть интернет-зависимость? Психологические особенности возникновения. // [Электронный ресурс]: <https://www.shkolazhizni.ru/psychology/articles/61922/>
9. Юнисеф ар бир бала үчүн. // [Электрондук ресурс]: <https://www.unicef.org/kyrgyzstan/ky>
10. Шатманалиев Б.А. Применение информационно-коммуникационных технологий в воспитательной работе. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. №. 7. С. 249-253.